

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Instrukcja dla posłów udających się na konwokację wileńską w 1615 roku dana

Pierwsze lata po soborze brzeskim przebiegały w atmosferze sporów unicko-prawosławnych o biskupstwa, monastery, cerkwie i beneficja oraz o potwierdzenie statusu prawnego obu Kościołów. W sporach o beneficja cerkiewne król coraz bardziej faworyzował stronę unicką. Zygmunt III 22 marca 1598 r. wydał uniwersał, w którym stwierdził, że ci biskupi, którzy nie przystąpili do unii, mają być pozostawieni w spokoju, a w sprawie biskupa Gedeona Bałabana król zastrzegł sobie prawo zmiany decyzji „jako sama rzecz i słusność pokaże”¹. Na sejmie zwyczajnym 1598 r. prawosławni posłowie województwa wołyńskiego domagali się od króla, aby pozbawił katedr biskupów unickich. Obóz prawosławno-ewangelicki przeforsował konstytucję o tumultach dla Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rozstrzygnięcie aktualnych sporów unicko-prawosławnych odłożono do następnego sejm. 15 grudnia 1598 r. Zygmunt III wydał uniwersał, w którym nakazywał, ażeby unicy i prawosławni pozostawali ze sobą w pokoju do czasu jego powrotu ze Szwecji². Uniwersał króla nie zahamował konfliktów wyznaniowych. Niektórzy biskupi łacińscy domagali się, by wszyscy władcy prawosławni przyłączyli się do Kościoła rzymskokatolickiego, a wierni uznali władzę papieża. Biskup katolicki w Przemyślu Wawrzyniec Goślicki ekskomunikował władzę prawosławnego Michała Kopysteńskiego i spowodował przekazanie dóbr tego ordynariusza w ręce unicy Erazma Dubieckiego³. Szczególnie głośnym echem odbiły się konflikty w Wilnie oraz w dobrach księcia Konstantego Ostrogskiego i biskupa Cyryla Terleckiego. Wielkiego rozgło-

¹ J. Pelesz, *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Würzburg — Wien 1881, t. II, s. 79-104; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*, Warszawa 1934, s. 372.

² *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii, izdawajemyj Komissijemu pri Kijewskom, Podolskom i Wołyńskom Gienierał-Gubiernatorie* (dalej: *AJZR*), Kijew 1859, cz. I, t. 4, s. 221.

³ A. Prochaska, *Z dziejów unii brzeskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, R. X, Lwów 1896, s. 573-577; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 371; M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982 s. 108-119.

su nabrały sprawy przejmowania przez unitów znanych prawosławnych óśrodków klasztornych w Supraślu, Żyrowicach, Grodnie, Wilnie i Kobryniu. W sporze o majątek monasteru pieczerskiego w Kijowie Zygmunt III dekretem z 27 marca 1599 r. polecił usunąć archimandrytę Nicefora Tura, a monaster z dobrami oddać w zarząd metropolicie unickiemu Michałowi Rahozi⁴. Mimo wsparcia ze strony królewskiej, hierarchia unicka nie zdołała zapewnić sobie ustalonej na synodzie brzeskim pozycji. Dostęp do senatu biskupom unickim nadal pozostawał zamknięty, a postępy unii były nader skromne. Rosła w siłę opozycja antyunijna.

W okresie sporów unitów z prawosławnymi doszło do zbliżenia tych ostatnich z ewangelikami. 18 maja 1599 r. prawosławni i protestanci zobowiązali się w Wilnie do udzielenia sobie wzajemnego poparcia w walce o zachowanie swobód wyznaniowych na forum sejmu. Obie strony domagały się „obwarowania” konfederacji wileńskiej na sejmach 1601 i 1603 r. Akt konfederacji gwarantował wspólną obronę interesów „gdyby odstępcy [tj. katolicy — A. M.] chcieli nam uczynić gwałt jaki i pokrzywdzenie, tak w greckim wyznaniu, jak i ewangelickim”⁵. Metropolita unicki, wobec wspólnych działań prawosławnych i ewangelików, wezwał króla i łacinników do obrony unii. Stosując się do tego wezwania Zygmunt III uwolnił biskupów unickich Hipacego Pocieja (1600-1613) i Cyryła Terleckiego (poł. XVI-1607) od zarzutów przedstawionych im na sądzie sejmowym przez posłów wołyńskich, a następnie w 1600 r. odrzucił projekt konstytucji sejmowej, potwierdzający prawa Kościoła prawosławnego i tolerancję wyznaniową⁶. Król przyznał biskupom unickim wszystkie prawa nadane uprzednio „religii greckiej”. Na takie stanowisko króla wpływ wywierał, obok hierarchii unickiej i łacińskiej, papież Klemens VIII, który 29 lipca 1598 r. zwrócił się do prymasa i kanclerza, ażeby wzięli w obronę unitów przed prawosławnymi⁷. Papież kilkakrotnie pisał do Zygmunta III, nalegając na króla, aby zrobił wszystko, by unicy władcy uzyskali miejsce w senacie.

⁴ *Volumina Legum*, t. II, Petersburg 1859, s. 366; W. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za Zygmunta III*, Warszawa 1902, s. 103.

⁵ W. Tomkiewicz, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej 1596-1795*, „Przegląd Powszechny”, t. CIC, R. 1921-1922, s. 158; M. O. Kojalowicz, *Litowska cerkownaja unija*, t. II, s. 37 i przyp. 29 (s. 273-278); M. Bendza, *Orthodox-protestantische Unionstendenzen in 16 Jahrhundert in Polen*, „Ostkirchliche Studien”, Band 35, Heft 1, Würzburg 1986; L. Jarmański, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 70.

⁶ *Akty odnoszącej się do historii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyye Archieograficeskoju Komissijeju* (dalej: *AZR*), t. IV, Sankt-Pietierburg 1853, s. 236-237; P. Żukowicz, *Siejmowaja borba prawosławnego zapadno-russkiego dworianstwa s cerkownoj uniej do 1609 g.*, Sankt-Pietierburg 1901, s. 381-383.

⁷ A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, vol. III, Romae 1863, s. 271.

⁸ *AZR*, t. IV, s. 239-241.

Wzrost autorytetu hierarchii unickiej nastąpił po objęciu 8 kwietnia 1600 r. urzędu metropolity przez Hipacego Pocięja, fanatyka nowej wiary. Postępował on z całą bezwzględnością wobec tych, którzy nie chcieli uznać jego władzy. Do swych działań przekonał króla. Pod wpływem Pocięja 19 stycznia 1602 r. Zygmunt III skazał na banicję archimandrytę supraskiego Hilariona Massalskiego, który nie chciał uznać jurysdykcji unickiego metropolity⁸. Nadal uważano za jedyne prawne wyznanie w Kościele wschodnim wyznanie unickie. Prawosławni nie posiadali żadnych gwarancji prawnych.

Sytuacja prawna nie uległa zmianie na sejmie 1603 r., mimo wystąpienie posłów ziemi łuckiej z propozycją złożenia Hipacego Pocięja z godności metropolity⁹. Pod naciskiem szlachty prawosławnej i protestanckiej Zygmunt III zmuszony został do wyjęcia spod jurysdykcji metropolity unickiego monasteru pieczerskiego i zdjęcia banicji z biskupa lwowskiego Gedeona Bałabana. Król chciał również uzyskać w ten sposób przychyłność prawosławnych wobec planowanego udziału Rzeczypospolitej w dymitriadach. Do interwencji w Moskwie przekonywał Zygmunta III nuncjusz Klaudiusz Rangoni, który roztaczał wizję rozszerzenia katolicyzmu na cały obszar znajdujący się pod władzą cara. Nuncjusz, wykonując zalecenia Sekretariatu Stanu i papieża Klemensa VIII, był jedną z najbardziej aktywnych osób wspierających Dymitra i jego roszczenia wobec Moskwy. Kwestie wyznaniowe, obok aspiracji politycznych magnaterii polskiej i interesów dynastycznych króla, były tym, co legło u podstaw polskiego zaangażowania w dymitriady¹⁰.

Kolejnym etapem walki o potwierdzenie praw społeczności prawosławnej był sejm 1605 r. Instrukcje sejmikowe ziem: halickiej, kijowskiej, wołyńskiej, łuckiej, wisznickiej, kaliskiej, poznańskiej, bełskiej i sandomierskiej zobowiązywały posłów prawosławnych i protestanckich do uzyskania na sejmie potwierdzenia praw „Cerkwi greckiej”, zwrotu prawosławnym monasteru pieczerskiego i rozstrzygnięcia sporu między metropolitą unickim Pocięjem a wileńskim bractwem Św. Ducha¹¹. Z inicjatywy szlachty ruskiej wniesiony został projekt konstytucji o „religii greckiej”. Według tego projektu król miał nadal rozdawać dostojęstwa i beneficja ludziom „religii greckiej” tak jak to czynili poprzedni monarchowie. Beneficja nadane uprzednio unitom miały pozostać w ich rękach dożywotnio. Zakładano równocześnie skasowanie wszel-

⁹ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 377.

¹⁰ J. Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603-1618*, Warszawa 1968, s. 52.

¹¹ *Biblioteka Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie*, nr 318, s. 256-257; A. Strzelecki, *Sejm 1605 r.*, Kraków 1921, s. 51-66; P. Żukowicz, *Siejmowaja bo-rba...*, s. 467; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 378-379. Spór między Pocięjem a bractwem Św. Ducha o monaster w Wilnie trwał od 1599 do 1617 r. A. A. Papkow, *Bratstwa. Oczerk istorii zapadno-russkich prawosławnych bratstw*, Sankt-Pietierburg 1900, s. 72-78.

kich procesów i banicji w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim. Duchowni i świeccy nie mogli być zmuszani do posłuszeństwa innej władzy duchownej wbrew ich woli¹². Projekt ten został przedstawiony królowi w izbie poselskiej, lecz nie zyskał jego aprobaty. Mimo że sejm nie uchwalił konstytucji potwierdzającej prawa Cerkwi, strona prawosławna uzyskała pewne korzyści. Na sejmie Hipacy Pociiej zrzekł się pretensji do archimandrii pieczerskiej, którą na wniosek księcia Konstantego Ostrońskiego król nadał Jelisiejowi Pletienieckiemu. W zamian strona unicka otrzymała dobra litewskie archimandrii pieczerskiej i monaster leszczyński. Ponadto na sejmie Pociiej uzyskał od Zygmunta III przywilej, w którym przyznano metropolicie unickiemu wyłączność jurysdykcyjną nad wyznawcami religii wschodniej. Sukcesem strony unickiej zakończył się również spór z bractwem wileńskim. Król zakazał bractwu budowania nowych świątyń i dekretem z 3 marca 1605 r. anulował postanowienie Trybunału Litewskiego w Wilnie, zwalniające bractwo od posłuszeństwa metropolicie unickiemu¹³.

Nierozstrzygnięte kwestie wyznaniowe znalazły swoje odbicie na zjeździe rokoszowym pod Lublinem (5-16 czerwca 1606 r.). Strona protestancko-prawosławna zażądała od króla cofnięcia kasaty wyroków trybunalskich w sprawie Pociēja z bractwem Św. Ducha i zaprzestania prześladowania „religii greckiej”¹⁴. Na sejmie 1606 r. posłowie protestancy domagali się utworzenia specjalnych sądów w sprawach o tumulty i przestępstwa o charakterze religijnym. W projekcie konstytucji znalazł się ustęp domagający się zniesienia unii kościelnej¹⁵. Wobec zerwania sejmu konstytucja nie została uchwalona. Żądanie zniesienia unii zostało powtórzone w postulatach szlachty prawosławnej na

¹² M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VI, Kyjiw—Lwów 1907, s. 574-575; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 381.

¹³ *Archiwum domu Sapiehów*, t. I (1575-1606), Lwów 1892, wyd. A. Prochaska, s. 383; M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VI, s. 574-575; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 383-384.

¹⁴ E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587-1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XXXIV, Warszawa 1989, s. 36.

¹⁵ Podczas obrad część posłów ruskich opracowała *Artykuły kijowskiego i wołyńskiego województwa*. Według tego projektu konstytucja zawiera się w sześciu punktach: 1) „religia grecka” powinna być przywrócona do swego pierwotnego stanu, tj. przed unią brzeską, 2) metropolicie i władcy, którzy stali się tego przyczyną, powinni być złożeni z urzędów, a przywileje wydane im na beneficja — skasowane, 3) wszystkie mandaty, które wbrew prawu zostały wydane z kancelarii królewskiej, powinny być cofnięte, jak również należy zaprzestać wszystkich niesłusznych procesów, 4) urzędy kościelne i dobra do nich należące powinny być nadane ludziom stanu szlacheckiego, wiary greckiej, uznającym władzę patriarchy carogrodzkiego, 5) szlachta powinna być wolna od płacenia dziesięcin, 6) procesy z duchowieństwem powinny być rozstrzygane przez sądy świeckie ziemskie, a w drugiej instancji przez trybunał, gdyż apelacja do papieża lub patriarchy jest zbyt kosztowna. *AJZR*, cz. I, t. 2, s. 69-72; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 389; M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VI, s. 578, przyp. 1.

zjazdach sandomierskim i wiślickim. Zygmunt III, po wstępnych zapewnieniach o nadaniu godności duchownych wyłącznie ludziom „narodu ruskiego”, ostatecznie odrzucił postulaty prawosławnych. W tej sytuacji posłowie „wiary greckiej” ponownie zażądali na sejmie 1607 r. prawnego uznania przez króla Kościoła prawosławnego. Również rokoszanie wyrazili w jednym z artykułów życzenie, „aby religia grecka gruntownie uspokojona była, nie odkładając na dalszy plan, warując też modernos posesores”¹⁶. Pod naciskiem rokoszów i posłów prawosławnych król obwarował konstytucją sejmową artykuły wiślickie dotyczące „wiary greckiej” i 18 kwietnia 1607 r. wydał specjalny dyplom potwierdzający prawa ludności prawosławnej¹⁷. Określenie zawarte w konstytucji, że odnosi się ona wyłącznie do „religii greckiej”, spowodowało dalsze pogłębienie się rozdzwiewu między prawosławnymi a unitami. Dodatkowym źródłem konfliktów było potwierdzenie przez sejm praw stauropijalnych dla bractw lwowskiego i wileńskiego, wyjmujących je tym samym spod jurysdykcji biskupiej. Rezultatem tego było niewpuszczenie przez mieszczan do Wilna biskupa unickiego i wydalenie unitów z miasta. Wydarzenia te wywołały nowe konflikty wyznaniowe w Wilnie.

Zasadnicze zmiany w Cerkwi prawosławnej nastąpiły w 1608 r., po śmierci księcia Konstantego Ostrońskiego, który był największym ktitorem „Cerkwi greckiej” w Rzeczypospolitej. Rolę tę przejmowała na siebie Kozaczyzna i bractwa cerkiewne. Bractwa zakładały szkoły, drukarnie, szpitale dla ubogich, wydawały pisma polemiczne i księgi liturgiczne. Kozaczyzna, w końcu XVI wieku religijnie indyferentna, w I połowie następnego stulecia stała się głównym obrońcą praw ludności prawosławnej¹⁸.

¹⁶ A. Rembowski, *Rokosz Zebrzydowskiego*, Biblioteka Ordynacji Krasieńskich, t. IX, Warszawa 1893, s. 325. Relacje nuncjusza Franciszka Simonetty omawiające kwestie wyznaniowe w czasie rokoshu Zebrzydowskiego zostały opublikowane w serii *Acta Nuntiatuarae Polonae*, vol. XVIII, cz. 1 (1606-1607), ed. A. Tygielski, Romae 1990.

¹⁷ „Uspokajając religią Grecką, która zdawna ma swoje prawa, warujemy: iż dostoięństw, y dóbr duchownych, inakszym prawem nie mamy rozdawać, iedno wedle ich fundacyi, y dawnego zwyczaiu Przodków naszych im nadanych: to iest, ludziom szlacheckim narodu Ruskiego, y mere religii Greckiey, nie czyniąc im praeiudicium w sumieniu y prawie ich, ani wolnego odprawowania nabożeństw, według dawnych obzędów ich, zabraniając y przeszkadziąc: beneficii też cerkiewnych dwojga, osobie iedney konferować nie mamy: ale Metropolią Metropolitowi, Władcytwa Władcykom, Archimandryctwa Archimandrytom, (...). A dóbr cerkiewnych od cerkwi alienowanych, według konstytucyi anni 88 o tym opisaney, którą teraz reassumujemy, dochodzić mają. (...) Bractwa też cerkiewne religiey Greckiey, przy prawach y przywileiach ich zostawujemy, a napisami przy Ewangeliach, dóbr ziemskich szlacheckich, dochodzić y pozyskiwać nie mają te cerkwie, które teraz nie mają w tych dobrach possessyi. Processy przy tym, y postęпки prawne, y bannicye, które na osobach duchownych w ktorymkolwiek sądzie zaszły, otrzymane są, tak w Koronie iako y W. X. Litewskim kassujemy, y pozwanych od nich wolnemi czyniemy”. *Volumina Legum*, t. II, s. 438-439.

¹⁸ O stosunku Kozaczyzny do Cerkwi prawosławnej w I połowie XVII wieku por.: W.

Pierwszy po śmierci Konstantego Ostrogi sejm, na którym podjęto problem „religii greckiej”, odbył się w 1609 r. w atmosferze walki metropolity Hipacego Pocięja z prawosławnym bractwem Św. Trójcy. Wobec wojny ze Szwecją i Moskwą król i sejm nie mogli pominąć postulatów strony prawosławnej, ani nie uwzględnić presji środowisk katolickich. Hipacy Pocięj zabiegał o zapewnienie Kościołowi unickiemu wszystkich przywilejów przyznanych w państwie polskim Kościołowi wschodniemu. Aby pozyskać posłów do swego stanowiska, wydał broszurkę *Prawa i przywileje od Najjaśniejszych królów polskich i Wielkich Książąt Litewskich nadane obywatelom Korony Polskiej i W. X. Litewskiego Religii Greckiej w Jedności z Kościołem rzymskim będącym*. W 1608 r. metropolita unicki napisał jeszcze jeden utwór: *Harmonia albo concordantia wiary, sakramentów i ceremoniej cerkwi św. Orientalnej z kościołem św. Rzymskim*¹⁹. Była to pierwsza ze strony unitów propozycja dialogu z prawosławnymi, przedstawiona w sposób pojednawczy.

Na sejmie 1609 r. posłowie prawosławni zażądali, aby dostojęstwa i beneficja cerkiewne nie były nadawane katolikom i unitom. Unicy po raz pierwszy zaprotestowali przeciwko latynizacji swego obrządku²⁰. Różnorodne postulaty szlachty ruskiej odbiły się na konstytucji sejmowej. Konstytucja zakazywała walk religijnych i nakazywała duchownym unickim, aby nie utrudniali dostępu do godności duchownych nieunitom. Powstałe już spory pomiędzy unitami a prawosławnymi miał rozpatrywać trybunał „compositi iudicii”²¹. Inne postulaty strony prawosławnej odłożono na sejm następny.

Na mocy konstytucji 1607 i 1609 r. Kościół prawosławny został prawnie uznany. Fakt ten pozwolił jego wyznawcom na oficjalne dochodzenie swojej własności (beneficjów) przed trybunałem „compositi iudicii”, złożonym z osób

A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.*, Kraków 1986, s. 175-182; W. Wielhorski, *Ziemia ukraińska Rzeczypospolitej. Zarys dziejów*, „Pamiętnik kijowski”, t. I, Londyn 1959, s. 40-41.

¹⁹ *Pamiętniki polemической литературы в Западной Руси*, t. II, [w:] *Ruskaja Istorieczeskaja Biblioteka*, t. VII, Sankt-Pietierburg 1882.

²⁰ *AJZR*, cz. II, t. 1, s. 86-102; P. Żukowicz, *Sejmowa borba...*, s. 568; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 74-75.

²¹ „Iż ludzi religiey Greckiey, gruntownieyszego uspokoienia religiey swey y obiaśnienia artykułu na przyszłym Seymie o tym uczynionego, potrzebowali: tedy teraz przez nauwalność spraw, przyjsć do tego nie mogąc, odkładamy to w tey mocy do drugiego Seymu blisko przyszłego. A interim zachowawszy w cale konstytucyą przyszłego Seymu, warujemy, aby ci przełożeni duchowni, którzy unię z Kościołem Rzymskim przyjęli, tym, którzy przestawać z nimi nie chcą y wzajem z drugiej strony tym, co w niey są, żadnym sposobem y praetextem, oppressyey y przenagabania, jeden drugiemu nie czynili, ale w pokoju we władcytwach, monasterach, cerkwiach, y dobrach cerkiewnych, tak w Koronie jako y w W. X. Lit., zachowani bydź mają, pod winą dziesiący tysięcy złotych, ktoby co na potym przeciw temu uczynił, o co forum na Trybunale. Tego dokładaiąc, iż jeśliby co która strona gwałtem, abo iakimkolwiek sposobem, od Seymu przyszłego, drugiej stronie działa: tedy o to wolne prawem czynienie przed Trybunałem, compositi iudicii zostawuiemy”. *Volumina Legum*, t. II, s. 465.

świeckich i duchownych. Ponadto król zobowiązał się do nadawania dostojności i dóbr duchownym ludziom „narodu ruskiego religii greckiej”. Zygmunt III zgadzając się na ustępstwa wobec prawosławnych liczył, że po śmierci biskupów nieunitów ich katedry zostaną obsadzone zwolennikami unii, a tym samym doprowadzi to do całkowitej likwidacji hierarchii prawosławnej. Zamierzenia władcy pokrzyżowane zostały przez wiele niespodziewanych wydarzeń. Pozytywne dla prawosławnych uchwały sejmu 1609 r. kłóciły się z ogłoszonym przez papieża w październiku jubileuszem i odpustem „profelici successu Serenissimi Regis contra schismaticos”, nadającym tym samym wyprawie na Moskwę rangę religijnej krucjaty²². Ogłoszenie wojny z Moskwą jako na wespół religijnej i szerokie rozpowszechnienie tej idei w kraju miało negatywny wpływ na stosunki wyznaniowe w samej Rzeczypospolitej.

Po śmierci egzarchy patriarszego Gedeona Bałabana (1607) Zygmunt III obsadził katedrę lwowską Eustachym Tysarowskim, który poprzednio zobowiązał się do przyjęcia unii, lecz po otrzymaniu nominacji pozostał przy prawosławiu i przyjął sakrę od metropolity mołdawskiego²³. Tysarowski, po objęciu katedry 22 stycznia 1608 r., wydał posłanie wzywające wiernych do obrony praw i przywilejów Kościoła prawosławnego, otrzymanych od patriarchów i królów polskich. Biskup lwowski, wbrew oczekiwaniom monarchy, zapewniał w posłaniu o swojej wierności patriarsze konstantynopolitańskiemu. W 1612 r. Hipacy Pocięj, wobec energicznej postawy biskupa prawosławnego, zdecydował się mianować Welamina Rutkiego na swego koadiutora w Haliczu. To posunięcie naruszało konstytucję sejmową z 1607 r. i wywołało liczne protesty duchowieństwa i świeckich Cerkwi prawosławnej²⁴.

Podobny spór powstał o katedrę przemyską po śmierci w 1610 r. biskupa prawosławnego Michała Kopysteńskiego. Katedrę przemyską król obsadził Atanazym Krupeckim, którego wyświęcił metropolita unicki. Równocześnie strona prawosławna wysunęła swego kandydata — Jana Chłopeckiego-Szyszkę. W 1611 r. sejmiki wileński i miński zaleciły posłom, aby „ludzie religii greckiej” we wszystkich swych urazach zostali na sejmie uspokojeni²⁵. Sejmik oszmiański żądał ponadto, aby pozostawać oni mogli pod obediencją patriarchy konstantynopolitańskiego i do unii z Kościołem katolickim ich nie przymuszano. Szlachta ruska domagała się ponadto, aby „przy prawie, wolnościach i bezpiecznym odprawianiu nabożeństwa swego (...) zachowani byli”²⁶. Sejmik żmudzki domagał się doprowadzenia do zgody

²² J. Maciszewski, *Polska a Moskwa...*, s. 189-190.

²³ J. J. Sokółow, *Pro widnosyny Ukrajinśkoji Cerkwy do hrečkoho Schodu na prykinci XVI ta na poczatku XVII st. za nowowydanymy materyjałamy. Istoryczni narysy*, [w:] *Zapysky Istor. Filoh. Wid. Ukr. Ak. Nauk*, Kyjiw 1919, kn. 1, s. 81-84.

²⁴ Protestacja szlachty wołyńskiej z dnia 20 stycznia 1613 r., *AZR*, t. IV, s. 429.

²⁵ *Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, nr 365, k. 44.

²⁶ Tamże, k. 88.

religijnej, a połocki — do przestrzegania postanowień konstytucji sejmu 1609 r. *Religia grecka*²⁷.

Bezpośrednią przyczyną tak szerokiego oddźwięku w sprawie Cerkwi prawosławnej na sejmikach były konflikty wyznaniowe w Wilnie oraz pismo królewskie z 15 marca 1611 r., nakazujące kasztelanowi krakowskiemu Janowi Ostrogskiemu „pisma ruskie wydrukowane w cerkwiach wileńskich potajemnie zbierać i palić”²⁸. Mimo zaleceń sejmików, problem rozwiązania spraw „religii greckiej” nie znalazł odbicia w konstytucji sejmowej. Podobne postulaty szlachta ruska wysuwała na sejmach 1613 i 1615 r.

Przed sejmem 1615 r. wiele sejmików domagało się, aby „religia grecka” i bractwo wileńskie podlegały bezpośrednio patriarsze, a nie metropolicie unickiemu²⁹. Mieszczanie prawosławni w Wilnie żądali zaprzestania prześladowań ze strony unitów i katolików oraz zwrotu monasteru Św. Trójcy³⁰. Sejmiki występowały również w obronie „pokoju religijnego” rozumianego jako przestrzeganie tolerancji zagwarantowanej w akcie konfederacji warszawskiej z 1573 r. Prawosławie stopniowo traciło poparcie latynizującej się magnaterii i szlachty. Rolę obrońcy prawosławia przejmowały na siebie bractwa cerkiewne, ośrodki klasztorne i Kozaczyzna. Pomimo takiej sytuacji działacze „Cerkwi greckiej” nadal liczyli na pomoc swych i protestanckich posłów. Jednym z dowodów takich oczekiwań była przygotowana przez członków bractwa wileńskiego instrukcja na konwokację wileńską z 1615 roku. Główne cele starań prawosławnych zmierzały wówczas do zaprzestania prześladowania ludności prawosławnej, przywrócenia tolerancji religijnej i odzyskania zajętych przez unitów dóbr i świątyń.

Działalność bractwa Św. Ducha w Wilnie wykraczała daleko poza granice Wilna. Bractwo w pierwszej połowie XVII wieku było głównym centrum religijnym i kulturalnym, skupiającym elity prawosławne Wielkiego Księstwa Litewskiego. Konflikty wyznaniowe w Wilnie, z udziałem człon-

²⁷ Tamże, k. 38.

²⁸ H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611-1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XXIII, Wrocław 1978, s. 144. Szczególne oburzenie szlachty ruskiej wywołało zajęcie siłą kilku cerkwi wileńskich i podporządkowanie ich władzy metropolity unickiego Hipacego Pocieja. Przed sejmem nadzwyczajnym 1613 r. szlachta zebrana na sejmikach wiszeńskim i halickim żądała, „aby ludzie religii greckiej w pokoju według prawa zachowani byli”. E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie...*, s. 22.

²⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłowskie*, dz. II, ks. 701. Sejmik sandomierski potępił działalność przemyskiego biskupa unickiego Atanazego Krupckiego za to, że „w greckiej religii ludzie ucięża”. *BPAN*, Kraków, nr 1051, k. 98v; Z. Trawicka, *Sejmiki województwa sandomierskiego w latach 1572-1696*, Kielce 1985, s. 185. Z kolei sejmik zytomierski domagał się w grudniu 1618 r., aby prawosławnym zostały przywrócone dawne prawa i przywileje. *AJZR*, cz. II, t. 1, Kijew 1861, s. 119.

³⁰ *AJZR*, cz. II, t. 1, s. 105-120; Makarij, *Istorija Russskoj Cerkwi*, t. X, Sankt-Pietierburg 1880, s. 427-428.

ków bractwa Św. Ducha, odbijały się szerokim echem na sejmach i sejmikach. W trakcie ich obrad, obok kwestii „uspokojenia religii greckiej”, pojawiały się postulaty obrony stanu posiadania prawosławnych mieszkańców Wilna i tamtejszego bractwa cerkiewnego. Protektorami bractwa byli wybitni przedstawiciele szlachty prawosławnej w Wielkim Księstwie Litewskim: Konstanty Ostrogski, Bohdan, Iwan i Lew Ogińscy, Jan Stetkiewicz czy Wawrzyniec Drzewiński. Bractwo i jego protektorzy na sejmikach i sejmach Rzeczypospolitej umiejętnie stosowali propagandę. Przedstawiciele bractwa Św. Ducha regularnie pojawiali się na sejmach, sejmikach, konwokacjach, prowadząc agitację wśród posłów — głównie prawosławnych. O poparcie do swych postulatów członkowie bractwa cerkiewnego zabiegali również u posłów wyznania ewangelickiego, a nawet rzymskokatolickiego. Nic też dziwnego, że przygotowane przez bractwo materiały stały się podstawą do przygotowanych na konwokacjach lub sejmikach instrukcji, uchwał lub rezolucji na sejmie.

W Wilnie działała oficyna wydawnicza braci Mamoniczów, która była wspierana przez tamtejsze bractwo. Jeden z braci Mamoniczów, Leon, otrzymał wykształcenie w wileńskiej szkole brackiej. Po przystąpieniu braci Leona i Kuźmy Mamoniczów do unii bractwo Św. Ducha w oparciu o wspomniany wyżej przywilej królewski zorganizowało w Wilnie kolejną drukarnię ruską. Pierwszy druk wileńskiej brackiej oficyny wydawniczej *Molitwy powszedniownyje* ukazał się w 1595 r. Następne druki autorstwa znanego polemisty religijnego Laurencjusza Zyzanii w 1596 r. określiły antyunicki charakter typografii wileńskiej. Drukarnia do 1610 r. wydała dwanaście pozycji książkowych, w tym podręcznik do nauki języka białoruskiego *Azbuka* Laurencjusza Zyzanii (1596). Wileńska bracka oficyna wydawnicza została zamknięta dekretem królewskim w 1610 r. po opublikowaniu antyunickiej polemiki Melecjusza Smotryckiego. Rektor szkoły brackiej Leoncjusz Karpowicz (1580-1620) został uwięziony na dwa lata, a drukarnia przestała funkcjonować na okres pięcioletni. Bractwo przeniosło wówczas drukarnię (1611 r.) do pobliskiego monasteru w Jewiu i przeszło pod opiekę podkomorzego trockiego Bohdana Ogińskiego³¹.

Bohdan Ogiński był obrońcą Kościoła prawosławnego. W 1612 r. wraz z synami Janem i Aleksandrem podpisał protest szlachty prawosławnej przeciwko przystąpieniu duchowieństwa ruskiego do unii. Ogiński był również fundatorem cerkwi i monasteru Zaśnięcia NMP w Jewiu w 1600 r. Ogińscy w Jewiu opiekowali się zakonnikami wileńskimi z monasteru Św. Trójcy, kiedy klasztor został zajęty przez unitów. Bractwo Św. Ducha otrzymało od prawosławnego ktitora dwa domy w Wilnie. Bohdan Ogiński wspierał finansowo reaktywowaną drukarnię bracką i założoną przy niej szkołę. Mag-

³¹ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 66.

nat prawosławny ufundował w monasterze w Kroniach cerkiew murowaną, w której wraz z żoną został pochowany³².

W Oddziale Rękopisów Rosyjskiej Narodowej Biblioteki w Petersburgu przechowywana jest instrukcja, która została doręczona posłom prawosławnym udającym się na konwokację wileńską w 1615 r. Instrukcja, a właściwie wyrażone na piśmie oczekiwanie społeczności prawosławnej, została przygotowana przez członków bractwa Św. Ducha w Wilnie. Treść tego dokumentu zawiera ocenę sytuacji Kościoła prawosławnego na terenie Wilna, przedstawia podstawowe akta prawne gwarantujące wolności religijne ludności prawosławnej oraz prezentuje postulaty członków bractwa wileńskiego. Dokument ten stanowi ważne źródło do dziejów stosunków wyznaniowych w Wilnie i Wielkim Księstwie Litewskim w II połowie XVI i I połowie XVII wieku.

Rosyjska Narodowa Biblioteka w Petersburgu, Oddział Rękopisów, Kolekcja Dubrawskiego, Fond Sobranije Awtoğrafow, nr 158, k. 19-20v.

k. 19.

Kontenta Starodawności Praw, Przywilejów i Konstytucji Sejmowych o Religii Grecką w państwie Króla Pana Naszego w kronikach i konstytucjach sejmowych pełno A przywilegia królewskie są także:

Pierwszy

Świętej Pamięci Króla Stefana pod datą 1585 roku, iż bez pozwolenia patriarchy konstantynopolitańskiego do żadnej: w kalendarzu, w ceremoniach i w nabożeństwie swym odmiany, ludzie starożytnej religii greckiej przystąpić nie mogą, którym to J. K. M. Pan Nasz Miłościwy pokój i obronę swą Pańską, krom wszelkiej przekazy i przyniewolenia w religii, obiecuje³³.

Drugi

Przywilej tegoż Świętej pamięci Stefana, pod datą 1586 roku, o wolnym świąt ruskich używaniu i nie uciążeniu, ani przymuszaniu nas do posłuszeństwa rzymskiego, nad starodawne nasze zwyczaje³⁴.

Trzeci

Przywilej terażniejszego Króla Pana Naszego, pod datą 1589 roku, dany patriarsze konstantynopolitańskiemu Jeremiaszowi na wolne w państwach Króla Pana rządu, sądy i odstępnych nieposłusznych karanie, z gruntownym jurysdykcyjnym potwierdzeniem³⁵.

Czwarty

Tegoż króla przywilej, pod datą 1589 roku, dany patriarsze konstantynopolitańskiemu na porządki bractwa naszego cerkiewnego, którym za grunty brac-

³² „Polski Słownik Biograficzny”, t. XXIII, z. 98, Wrocław — Warszawa 1978, s. 600.

³³ *AZR*, t. III, nr-y: 147, 164.

³⁴ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 190-191.

³⁵ *AJZR*, cz. II, t. 1, s. 189; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 124.

kie z jurysdykcy płatów, podatków i powinności miejskich wymagać raczy³⁶.

Piąty

Przywilej sejmowy, tegoż szczęśliwie nam Panującego Króla Pana, pod datą 1592 roku, którym to J. K. M. Pan Nasz Miłościwy wszystkie porządki brackie od patriarchy konstantynopolińskiego postawione stwierdza, pozwalając cerkiew na gruntach ich murem i drzewem budować, domy skupować, szkoły i drukarnie mieć, nie przywiązując tego bractwa i tej cerkwi do Św. Trójcy monastera wyjmując od podatków, od jurysdykcji miejskich, także, już kupione domy i place jako i które by się na po tym przykupiły³⁷. Przeciwno tej starożytności, a przeciwno tak jasnym prawom i przywilejom, którymi religia nasza jest obwarowana, niektórzy duchowni, metropolita i władków kilka, patriarchy konstantynopolińskie zwierzchnością pogardziwszy, onego odstąpili i unię z Kościołem rzymskim nad wolą i wiadomość k. 19v.

wszelakich tak duchownych jako i świeckich Koronny i Wielkiego Księstwa Litewskiego stanów przyjęli odstępstwo, zaraz na różnych miejscach tychże stanów protestacje zaszły i te patriarchów listowne dekreta, z których pierwszy:

List patriarchy Meletiusza³⁸, w którym odstepnego metropolita i władków kilku z duchownego stanu składa pod datą 1588 roku, tudzież postanowienie egzarchów w Koronie i W. Ks. Lit.

List tegoż Meletiusza patriarchy pod datą 1589 roku, w którym z niedawno odstepnych degradatio jest wyrażona.

Te degradatice wzmacniając zaszły dekreta trybunalskie. Pierwszy 1605 roku w Wilnie, drugi o tymże, tegoż roku, tamże³⁹. Za tym wszystkim pomienieni duchowni nie tylko się od przedsięwziętej swej unii odwieść nie dawali, ale jeszcze u nas, ludzi starożytnej religii greckiej, pod posłuszeń-

³⁶ Tamże.

³⁷ Chodzi tu o przywilej Zygmunta III Wazy z 9 października 1592 roku, por.: *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archieograficzskoju Komissijeju dla razbora driewnich aktow w Wilnie*, t. VIII, Wilno 1877, s. 55-57, 60-62; W. Wasilewskij, *Oczerk istorii goroda Wilny*, [w:] *Pamiatniki russkoj stariny w zapadnych gubernijach imperii*, wyp. 5, Sankt-Pietierburg 1872, s. 57.

³⁸ Patriarcha aleksandryjski Melecjusz Pigas (1590-1600).

³⁹ Wyrok Trybunału Wileńskiego z 20 czerwca 1605 r. stwierdzający, że bractwo Św. Ducha nie podlega władzy metropolity unickiego Hipacego Pocieja. Ponadto Trybunał, na wniosek bractwa cerkiewnego, skazał na śmierć mnicha Antoniego Hrekowicza, współpracownika metropolity Pocieja, za dopuszczenie się stosunków intymnych z zakonnicej. *Archiwum domu Sapiehów*, t. I, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, s. 460-461. Po interwencji Hipacego Pocieja Zygmunt III Waza 29 sierpnia 1605 r. skasował oba wyroki Trybunału i skazał na banicję dwóch duchownych prawosławnych z monasteru Św. Ducha Józefa Jackowicza i Iwana Semenowicza, którzy skierowali oskarżenie przeciwko Hrekowiczowi. Por.: *Akty odnoszajesziesia k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii sobrannyje i izdannyye Archieograficzskoju Komissijeju*, t. II, s. 33-34.

stwem wschodniej Cerkwi będących, do tej opinii swojej mocno gwałtem przywieść usiłując poprzez rozmaite sposoby: następując na prawa i na przywileje sami przed się i przed promotory swoje ku ściśnieniu nas wynajdowali i wynajdują, zabierając dobra cerkiewne, dając do więzienia i na banicję duchowne i świeckie osoby, czego powszystkie przeszłe sejmy, w płacziwych prośbach naszych pełno bywało. Dla których braków uspokojenia łaska J. K. M. Pana Naszego Miłościwego zgoda Koronnych i W. Ks. Lit. stanów, tudzież konstytucje sejmowe zaszły.

Pierwsza 1607 roku taka, aby ludzie religii greckiej, żadnej krzywdy i opresji o wiarę i o nabożeństwo nie cierpieli, która i dobra duchowieństwa należące przy prawach ich zostawiwszy, wszystkie procesa prawne i banicje w sposób dla unii czynione, zniesiono⁴⁰.

Druga 1609 roku, która J. K. M. Pan Nasz Miłościwy odkładając gruntownie w religii naszej uspokojenie do drugiego sejmu, osobliwym edyktem swoim pokój między unitami i nami krom wszelkiego przynagabywania nakazać raczył, zostawiwszy nas przy dobrach monasterskich i przy cerkwiach według dawnego zwyczaju⁴¹, co dekretami trybunalskimi w temże roku 1609 jest przysądzone, których są trzy. Jednak wszystkie te prawa, wszystkie konstytucje sejmowe, także dekreta trybunalskie Jego M. Książdz Rutski⁴² znieważywszy nas wiernych, Jego K. Mości poddanych, po dziś dzień rozmaitymi sposobami uciskać nie przestaje. Jako następowaniem na prawa, odwłoką sprawiedliwości, nie przyjęciem protestacji i wspomózeniu niewinności reprotestacji,

k. 20.

zabronieniem na ostatek wolnego nabożeństwa, negowaniem wolności bez mytnych miastu wileńskiemu od przodków K. J. M. w Wielkim Księstwie Litewskim od terazniejszego Króla Pana nadanych, odtrąceniem od urzędów, dygnitarstw i prerogatyw miejskich, pociąganiem za dwornymi mandatami o druki i o grunta od Jego K. M. wymownie pozwolone, co się za nich mandatów jaśniej widzieć dają.

Pierwszy

Mandat Jego K. M. roku 1611 za instancją Leona Mamonicza, unita, po osoby duchowne i świeckie na drukarnię wydany⁴³.

⁴⁰ Mowa tu o wydanym 18 kwietnia 1607 r. przez króla Zygmunta III Wazę specjalnym dyplomem potwierdzającym prawa ludności prawosławnej. *Volumina Legum*, t. II, s. 438-439.

⁴¹ *Volumina Legum*, t. II, s. 465.

⁴² Józef Welamin Rutski, namiestnik metropolity unickiego, od 1608 r. przełożony unickiego klasztoru Św. Trójcy w Wilnie.

⁴³ Zapis odnosi się do zamknięcia w 1610 r. z rozkazu królewskiego drukarni brackiej przy monasterze Św. Ducha i przeniesienia jej przez Bogdana Ogińskiego do Jewia. Por.: A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 66; tenże, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rze-*

Drugi

Mandat w roku 1614 z kancelarii Jego K. M. przez niektóre tejsze unii osoby wyniesiony, pozywając wszystkie religii naszej ludzi o rzeczy własne, samemu Bogu sądzić należące, to jest o sumienie, o wiarę zaciągając, a już zabierając dobra cerkiewne i prywatne nasze, kłaść winy na niektóre osoby po dziesięć i po czterdzieści tysięcy złotych. Stąd już teraz po śmierci jedynie w tym mandacie będącego nieboszczyka Hrehora Glińskiego aresta prawne na wszystkich majątnościach publicznie ci delatorowie poczynili, które to mandaty i procesa zadworne chcą i te przyszłe w 1614 roku Ich. Mościów W. Ks. Lit. stany na konwokacji w Wilnie szczęśliwie zgromadzeni zgodną uchwałą na sejm odłożyli przed się. J. M. Książd Rutski i na to, nic nie dbając, i napomnienia stanów zacnych nie słuchając, starożytnej religii greckiej człowieka, mieszczanina wileńskiego, Siemiona Krasowskiego, za dekretem K. Jego Mości asesorskim, jeszcze w roku 1609 przeciwko konstytucjom wyniesionym, a do tego czasu od sześciu lat utajnionym, do urzędu miejskiego pozwawszy, nakaz otrzymał i odprawę na majątnościach jego w tysiącu kop, na budowanie pogorzałej Św. Przczystej Cerkwi przez tenże urząd, uczynił⁴⁴.

A te wszystkie urazy i te wszystkie ranienia, że się nam nie, za czym innym nie dzieją, jeno za odstąpieniem tych duchownych od posłuszeństwa patriarchy wschodniego, który to wstąpiwszy na stopień starszeństwa, sposobem niezwyčajnym nie tylko nam prawa łamią, na sumienia następują, ale i do łaski Jego K. M. Pana Naszego Miłościwego drogę zagradzają, a obietnicy Pańskiej złożonej nie dopatrują, która nam, po śmierci nieboszczyka Hipacego Pocieja, nie indziej metropolitę i władyków jeno posłuszeństwem wschodniej Cerkwi dawać przyobiecać raczył.

Tej obietnicy, a Pańskie Boskiemu wyrokowi podobne słowa, dopiero się upomnieć u Jego K. M. przez swoich Miłościwych Panów

czypospolitej, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2004, s. 56-57; Z. Jaroszewicz-Pierestawcew, *Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 103-104.

⁴⁴ Zapis ten odnosi się do decyzji Zygmunta III Wazy i drugiego postanowienia Trybunału Litewskiego z 1609 r. o przekazaniu wszystkich cerkwi z wyjątkiem monasteru Św. Ducha pod jurysdykcję metropolity Hipacego Pocieja. Królewski sąd zadworny, zgodnie z postanowieniem Trybunału „compositi iudicii” skazał kilku członków bractwa wileńskiego na karę śmierci, zamienioną im następnie przez króla na wysoką grzywnę. Ostatecznie egzekucji pieniężnej dokonano jedynie na Siemonie Krasowskim. Kwotę 1 tysiąca kop groszy litewskich nakazano na odbudowę spalonej w 1611 r. cerkwi Piatnickiej. Por.: *Archieograficzeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi*, t. VI, Wilno 1868, s. 136-146; 153-154; W. Wasilewskij, *Oczerk istorii goroda Wilny*, s. 70-71; T. Kempa, *Wileńskie bractwo Św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 21, Białystok 2004, s. 59-60.

k. 20v.

uniżenie prosimy, jakbyście przy prawach i wolnościach swych zostaw-
szy, w wolnym nabożeństwie, w spokojnym i uspokojonym sumieniu Pana
Boga o dobre zdrowie i szczęśliwe o długoletnie Jego K. M. panowanie
a wielmożności swoich miłościwych Panów, jako nie przełamanych religii
greckiej filarów, a praw i wolności stróżów, nie przestawając prosili”.